

Biblioteka
KYKLOS

TIM *press*

Biblioteka
KYKLOS

PIERRE-ANDRÉ TAGUIEFF
Osveta nacionalizma
Neopopulisti i ksenofobi u napadu na Europu

Naslov izvornika
La revanche du nationalisme
Néopopulistes et xénophobes à l'assaut de l'Europe

© Presses Universitaires de France, 2015

© za hrvatsko izdanje:
TIM press d.o.o., Zagreb
Tel.: 01 611 97 13; Faks: 01 611 97 14
E-mail: tim.press@tim-press.hr
www.tim-press.hr

Sva prava pridržana

ISBN 978-953-8075-25-4

PIERRE-ANDRÉ TAGUIEFF

Osveta nacionalizma

**Neopopulisti i ksenofobi u
napadu na Europu**

S francuskoga prevela

Vanda Kušpilić

Bibliografiju prevela i dopunila

Jelena Butković

Zagreb, 2017.

Raoulu Girardetu (1917. – 2013.)
in memoriam

“Ideja postaje materijalna snaga kad zahvati mase.”
KARL MARX

“Nacionalizam se širi brzinom šumskog požara.”
CARLTON J. H. HAYES

Sadržaj

Uvod	7
I. Oblici prijetnje: ekstremizam, nacionalizam, populizam	29
II. Ekstremna desnica kao stvarnost i kao predodžba	43
III. Francuski slučaj: etape nelinearnog razvoja	55
IV. Identitet zahvaćen nesigurnošću: formiranje nacionalno-populističke konfiguracije	61
V. O “populizmu” kao političkom stilu, retorici i ideološkom usmjerenju	67
VI. Patologije demokracije ili demagoška skretanja	75
VII. Politički populizam, tribunska funkcija i demagogija	89

VIII.	
Nacionalističko usmjerenje: identitetski i suverenistički neopopulizmi	101
IX.	
Razvoj prosvjednih i identitetskih/suverenističkih populizama	117
X.	
Identitet, suverenost, sigurnost: nova ksenofobija i antimondijalizam	131
XI.	
Masovna demokracija nasuprot liberalnom pluralizmu	141
XII.	
Što podrazumijeva fraza o “preporodu fašizma”?	153
XIII.	
Nacionalizam: feniks	165
Zaključak	185
Bilješke	201
Bibliografija	227
Izvori	269
O autoru	271

UVOD

Europa je pogođena strahovima koji se sudaraju i isprepleću. Europljani zasigurno imaju razloge za strah i zabrinutost. Imaju dobre razloge da strahuju, ali su ti razlozi ponekad neutemeljeni ili barem vrlo dvojbeni. Navedimo one osnovne, ne izjašnjavajući se pritom o utemeljenosti tih dramatiziranih tema i prijepornih argumenata u kojima nailazimo i na navodne razloge i na tobože neizdržive posljedice: “divlja” globalizacija i njezini razorni učinci, nekontrolirana imigracija i njezine negativne posljedice na društvenu koheziju, financijske krize koje prijete uništenjem država i građana, nezaposlenost i prekarijacija zaposlenja, neodgovornost, nekompetentnost ili pokvarenost vladajućih elita, rastuća nesigurnost dobara i pojedinaca, svjetska prijetnja koju utjelovljuje islamski terorizam, rastuća “islamizacija” starih europskih nacija ugroženih prijetnjom gubitka svog kulturnog identiteta, tiha tiranija Europske unije tehnološko-birokratskog lica, postupno brisanje nacionalnih suvereniteta u korist uzajamne ovisnosti koja skriva prisilnu ovisnost, osjećaj

otuđenja koji se iskazuje formulacijama poput “ne osjećamo se više kao kod kuće” itd.

Prema prvoj procjeni, ti strahovi idu u prilog mobilizacijama proizašlima iz politike identiteta koja je u srži novog nacionalizma, kojem svjedočimo u brojnim europskim zemljama.¹ Prije nego o ideologiziranom nacionalizmu, priznatom kao doktrina, ovdje je riječ o nacionalizmu u stavu i ponašanju² koji se očituje raznim mobilizacijama koje se mogu opisati kao ksenofobne, usmjerene najčešće prema imigraciji – ili, točnije, prema točno određenoj imigraciji. Povratak nacionalizma u Europu, u novim oblicima, u starim nacijama koje su se smatrale zadovoljnim i smirenima, svjedoči o eklipsi europske utopije – ili, barem, slabljenju njezine privlačnosti. Ma koliko bio osporavan u različitim intelektualnim krugovima (od socijalista preko ekologa do liberala), nacionalizam je i dalje najmoćnije načelo političkog legitimiteta u modernom svijetu³ i pokazuje se sposobnim prkositi globalizaciji, procesu za koji se vjerovalo da ga može dugoročno dokinuti.

Oni koje proganja strah najčešće su “gubitnici” i “isključeni” iz modernizacije ili globalizacije⁴, te stoga osobito skloni zamjeranju “drugima”⁵, onima koji dobivaju ili se čini da u tom novom, odsad planetarnom prostoru dobivaju bitku za egzistenciju, ali i onima koji, čini se, dovode u opasnost svoj način života i razmišljanja (svoj “identitet”) – to jest, imigrantima. “Gubitnici” globalizacije, kojima se mogu pridodati i oni njome “razočarani”, lak su plijen za demagoge koji znaju loviti u mutnom, koji ne štede obećanja o tome da će stvoriti bolji svijet, učinkovito zaštititi one koji se osjećaju ugroženima globalizacijom, europskom integracijom i imigracijom, ili osvetiti one koji se doživljavaju žrtvama nepravednog svijeta koji je u rukama beskrupuloznih “moćnika”.

U duhu vremena, valja istaknuti i usporedni proces srozavanja povjerenja građana u vladajuće u politici, što su dokazala i brojna ispitivanja javnog mišljenja od 1990-ih godina naovamo⁶, kao i mobilizacije koje, izvan kontrole političkih i sindikalnih aparata, izražavaju porast nepovjerenja⁷. Taj gubitak povjerenja u vladajuće elite, koji se podjednako tiče i posredničkih instanci (od uprave do novinarskog svijeta), potiče sumnju i širenje konspiracionističkog imaginarija (“lažu nam”, “varaju nas”). Opći pad povjerenja također pogađa pouzdanje u sebe, stanje samopoštovanja. Stoga, kako je iznio sociolog Niklas Luhmann, povjerenje kao “mehanizam redukcije društvene kompleksnosti” uvjet je društvenog života u takozvanim “otvorenim” društvima, koja postaju sve kompleksnija. Banaliziranje nepovjerenja i sumnje proizvodi tjeskobu koja se stapa sa strahovima povezanim s globalizacijom i pojačava ih. Kako bismo razumjeli društvenu važnost povjerenja, treba poći od problema koji iznosi Luhmann:

Povjerenje u širem smislu, odnosno činjenica da se pouzdajemo u vlastita očekivanja, predstavlja osnovnu danost života u društvu. Dakako, čovjek u brojnim situacijama može izabrati hoće li ili neće gajiti povjerenje spram kojččega. No, ako se ne pouzda na uobičajen način, neće ujutro uspjeti ni ustati iz kreveta. Spopast će ga nejasna tjeskoba, paralizirajuća odbojnost. [...] Tada bi sve moglo biti moguće. Nitko ne može izdržati tako neposredno suočavanje s krajnjom kompleksnošću svijeta.⁸

Opišimo ukratko taj sada već dobro istraženi fenomen, prisutan u brojnim zapadnoeuropskim demokracijama. Demokratska nelagoda – ili, točnije, nelagoda građana spram predstavničke demokracije, načina na koji ona

funkcionira ili ne funkcioniira, očituje se, prije svega, u uzajamnoj gluhoći između običnih građana i vladajućih elita, s mogućnošću da se pretvori u uzajamno neprijateljstvo. Do neslaganja dolazi zbog nedostatka zajedničkog područja na kojem bi se mogla razviti javna rasprava. Normativno načelo sličnosti između vladajućih i onih kojima se vlada, koje se očekuje u modernoj demokraciji, smatra se narušenim. Odatle porast nepovjerenja i sumnje “onih na dnu”, što produbljuje jaz između običnih ljudi i moćnih te bogatih elita. U tome je specifičan izvor smutnje, odnosno tjeskobe, ali i mržnje i bijesa. Sociolog Hugues Lagrange zapisao je sljedeće:

Usporavanje rasta, starenje populacije, zamor države blagostanja nagrizli su sigurnost i povjerenje autohtonih nižih klasa, koje su preuzele jedan dio argumentacije nacionalističkih desnica.⁹

Tim različitim čimbenicima valja dodati i trajni prizor priljeva ilegalnih migranata, spram kojeg se politička moć pokazuje nemoćnom. Ta nemoć vladā, koju ne mogu prikriti retorika o zatvorenosti (osobito na desnici) ni poricanje ili relativizacija fenomena (na ljevici), izvor je tjeskobe i zamjeranja, naročito među nižim klasama.¹⁰

Populizam i antipopulizam

Premda uživaju prednosti države blagostanja, obični građani skloni su osjećaju da su ih elite, za koje se smatra da žive u nekom svom udaljenom i odvojenom svemiru, “napustile”, “zaboravile”, “ostavile”, te ih optužuju za oduzimanje demokracije. Taj više ili manje umišljen status žrtve (globalizacije,

imigracije, “briselske Europe” itd.) moćan je psihosocijalni čimbenik koji prati i usmjerava motivacije za “neopopulističko”¹¹ glasanje utvrđene istraživanjima javnog mišljenja. To se zamjeranje može očitovati više ili manje neformalnim pobunama protiv službenih elita, pobunama koje ideolozi “neopopulističkih” stranaka desnice pravdaju novim velikim mitom o oslobođenju, koje predstavlja borba protiv “sustava”. Te stranke, čiji se porast moći početkom 1980-ih godina nije mogao predvidjeti, predstavljaju “nov politički fenomen”¹² koji kao takav treba priznati. Pokreti i stranke brzopleto nazvani “populističkima” ili – manje netočno – “neopopulističkima” u Europi se, većinom, predstavljaju kao “antisistemi”, što bi tek minimalno moglo opisati ekstremizam koji im se pripisuje. One, međutim, nisu revolucionarne stranke koje osporavaju demokratski sustav, kao što su to bili fašistički pokreti i stranke između 1922. i 1945.

Ti strahovi vezani za sadašnjost i odbojne vizije budućnosti idu u prilog “neopopulističkim” mobilizacijama, koje poprimaju izgled pokreta ili stranaka koji globalno prokazuju napredak kao negativan i pozivaju na otpor protiv njega, izražavajući često narodni zahtjev za ekonomskom, društvenom i kulturnom sigurnošću. Bile one dobro ili loše nazvane, točno konceptualizirane ili ne, te su “neopopulističke” mobilizacije uočljiv fenomen u Europi koji, čini se, dobro poznaju svi oni kojima se poznavanje nečega svodi na lijepljenje etiketa. Kad bi bilo dovoljno samo imenovati da bi se poznavalo, pripisati kompleksnom fenomenu riječ koja završava na “-izam” da bi ga se učinilo znanstvenim objektom, znanost bi svakome bila nadohvat ruke.

Fenomen zvan “populistički” ili “neopopulistički” možda je i suviše “dobro poznat” kako ne bi ostao nepoznat. Ako ostane nepoznat, premda se o njemu u javnom prostoru ne prestaje govoriti, to je stoga što je prije svega poznato

njegovo negativno prokazivanje. Oni koji ga globalno prokazuju, antipopulisti s desnice ili s ljevice, najčešće se zadovoljavaju time što ga pretvaraju u patološki fenomen (“degeneracija” ili “izopačenje”¹³ demokracije, primjerice) ili svode na političku figuru “simplicizma” (svi “populistički” odgovori su “simplifikatorski”¹⁴), žaleći se usput, pred prizorom nižih klasa koje masovno glasaju za neopopulističke stranke, na ono što je Wilhelm Reich nazvao “iracionalnošću masa”¹⁵. Baš ništa nije veće simplificiranje, u političkoj borbi, od optuživanja neprijatelja za “izopačen” i “simplicistički” duh, pripisujući si pritom četverostruki monopol – nad mentalnim zdravljem, vrlinom (demokratskom), racionalnošću i smislom za kompleksnost.

Te prijeporne definicije “populizma” ili funkcioniranja “populističkih stranaka” vode se, čini se, portretom “heterogenih, neanonimnih masa”¹⁶ koji je Gustave Le Bon oslikao u svojoj knjizi *Psihologija gomila* (1895.), a to su, po njegovu mišljenju, bile parlamentarne skupine u demokratskim režimima:

U parlamentarnim skupinama nalazimo općenite značajke gomile: jednostranost ideja, razdražljivost, sugestivnost, pretjeranost osjećaja, pretežni utjecaj vođa. [...] Jednostranost mišljenja jedna je od njihovih najvažnijih značajki. Kod svih stranaka [...] nalazimo nepromjenljivu tendenciju da se najzamoršiji socijalni problemi rješavaju najjednostranijim apstraktnim načelima. [...] Vođe vrlo slabo utječu svojim razmatranjima, a mnogo svojim prestižem. [...] Vođe imaju interesa da zapadaju u najnevjerovatnija pretjerivanja.¹⁷

Slika “bolesti” kontroverzna je metafora koja može biti varljiva ili zasljepljujuća. Ona, međutim, može poslužiti kao nit vodilja. Brojni su autori zapisali: “populizam”

općenito, u pozadini verbalnih ispada novih “narodnih tribuna”, prvenstveno otkriva simptom ili sindrom;¹⁸ ukazuje na nelagodu, prije svega označava “nevolju”¹⁹ ili poziv u pomoć, koje mogu pratiti osjećaji bijesa ili pobune. Ovaj opis vrijedi za suvremene neopopulističke pokrete pod uvjetom da ga se ispravi u važnoj točki: njihova rastuća dinamika od sredine 1980-ih godina naovamo pokazuje da ne predstavljaju prolazan fenomen, “kratkotrajna žar” ili “groznicu”, nego da su to etablirane stranke. “Populizam” u većini svojih povijesnih oblika, uz osjećaje pobune, obuhvaća također težnje i zahtjeve koji se kolebaju između demokratskih snova o transparentnosti i približavanju (ili sličnosti) između vladajućih i onih kojima se vlada s jedne strane, te zahtjeva za autoritetom, redom i sigurnošću s druge. Pojavljuju se dvije naizgled suprotne težnje: prva bi se mogla sažeti u želju za direktnom demokracijom; druga u težnju za plebiscitarnom demokracijom.

Opetovana istraživanja rađena naslijepo, o pogrešno utvrđenom predmetu, nejasno osmišljenom i nasumično određenom, proizlaze iz kolekcionarskog rada, manje ili više predanog, često opsesivnog; to je nesređeni inventar koji završava bizarnim tipologijama, sumom proturječja i iznimki, klišeja i šablona, nejasnih i sasvim lišenih djelotvornosti. Ti inventari u Prévertovu stilu, pribjegavajući retorici prokazivanja, nude na javno zgražanje skupine i lidere koje okupljaju te tvore neobičnu cjelinu.²⁰ Beznačajne grupice stavljene su u isti rang s najdinamičnijim političkim strankama. U takvom području, u kojem prevladava militantni duh, marljivi angažirani dokumentaristi drže se kao da su povjesničari, opravdavajući tako svoje ideološke pretpostavke. No akademski znanstveni radovi pružaju gotovo samo one pojmovne alate čija je djelotvornost slaba, pa su uglavnom beskorisni.

Američki politolog Herbert Kitschelt vjerovao je da je pronašao “dobitnu formulu” koja europskim “neopopulističkim” strankama (zvanima “radikalna desnica”) omogućuje postići izborni uspjeh: to bi bila njihova sposobnost da “prodaju” kombinaciju neoliberalizma i ksenofobije, što implicira politički i kulturno autoritarne stavove.²¹ Ako je taj model uistinu primjenjiv na određene političke stranke “populističke desnice” skandinavskih zemalja, Nizozemske, Austrije ili Švicarske,²² on se ne može primijeniti na ostale stranke uobičajeno svrstavane u istu “porodicu”, na čelu s novom francuskom Nacionalnom frontom čiji program izričito odbacuje neoliberalizam. Te stranke, sudionice u izbornom natjecanju, često modificiraju svoje programatske sadržaje i stavove u skladu s taktičko-strateškim ciljevima, što zastarjelim čini svaki opći deskriptivni ili eksplikativni model brzopleto predstavljan kao “ključ”. Mogli bismo ipak, uz jednak rizik da se suočimo s brojnim činjeničnim iznimkama, politički program državne zaštite, koji se osobito izražava propisno ideologiziranim kulturnim protekcionizmom,²³ postaviti kao eksplikativnu hipotezu o izbornom uspjehu stranaka “populističke desnice”.

Konfuzija se pogoršava i sklonošću brojnih, često samozvanih “stručnjaka” iz tog područja (“populizmi”, “ekstremne desnice”, “radikalne desnice”) da prepisuju jedni od drugih, radije nego da se uključe u znanstvene rasprave, crpeći pritom svoje analize, argumente i gledišta iz malog broja izvornih radova. Prije nego što krenemo u istraživanje političke i ideološke džungle, valja nabaviti kartu toga područja, skovati oruđe spoznaje i iskoristiti jasne hipoteze o najboljim putevima. Ukratko, brojne publikacije o europskim “populizmima”, koji se smatraju “desnima” ili “ekstremno desnima”, još se uvijek mogu smatrati politološkom varijantom “biblioteke istražitelja i znatiželjnika” koja

okuplja ljubitelje kurioziteta, ideološke svaštare, političke aktiviste, iluminatne u potrazi za “fašističkom urotom” te polemičare svake vrste.²⁴ Fenomen koji bismo mogli nazvati “europopulizmom” tek treba postati predmetom strogog ispitivanja. I dublje od toga, treba ga promisliti. Jednako kao i politička teorija, i politička filozofija ima što reći na tu temu.²⁵

Strogi racionalisti, moralizatori i naivni dogmatici, što se često može reći za francuske intelektualce, redovito čine dvije velike pogreške u vezi s “populizmom”, pojmom koji upotrebljavaju u omalovažavajućem značenju koje se za njega uvriježilo.²⁶ Te su dvije opće pogreške, koje sprečavaju napredak u analizi fenomena dajući tako prednost misaonoj lijenosti, sljedeće: s jedne strane, vjerovati da se “populizam” svodi na iskazivanje “strasti”, “nagona”, “instinkata” ili “raspoloženja”, te ga je dopušteno odbaciti u tminu iracionalnog kao znak neugodne i mračne regresije političkog života (dok je “demokracija”, baš suprotno, utjelovljenje racionalnosti, Napretka i naslijeđa prosvjetiteljstva). Ta negativna slika “populizma” ide ukorak sa strahom od naroda obojenog prezirom: narod nije opasan samo zato što je nepredvidiv, nego i stoga što nije ovladao sobom, a to ga predodređuje za surove sklonosti. Taj strah od narodnog vrlo je raširen među intelektualnim i političkim elitama. Upravo taj antipopulizam elita, raširen jednako i na ljevici i na desnici, poziva na kritičko promišljanje.²⁷

Druga je pogreška u “populizmu” vidjeti samo karikaturalan izraz gnusnog i prezira vrijednog društva spektakla, vladavinu površnosti, trgovine i publiciteta u kojem na medijsko-političkoj sceni bjesne svemoćne slike s ciljem da zavladaju i manipuliraju umovima u korist ciničnih pojedinaca i vještih prevaranata, demagoga koji koriste tehnike uvjeravanja i zavođenja prilagođene razdoblju

“videopolitike”²⁸ i političkog marketinga. “Telepopulizam”²⁹ Silvija Berlusconiya, koji neki nazivaju “neoliberalnim populizmom” ili “postmodernim populizmom”³⁰ dobra je, i sad već klasična, ilustracija za to.³¹ “Berluskonizam”, ukratko, ilustrira tip demagogije “u službi elita”,³² koji sustavno pribjegava televizijskom instrumentu i, u prakticiranju moći, završava “autoritarnom demokracijom”.³³

Kruti i manihejski umovi, uvjereni da su na pravoj strani (strani “demokracije”, “Republike” ili “ljevice”, ali i inteligencije i “morala”), tješe se i prokazuju, a da pritom ne dovode misaoni umor u opasnost, “populizam”, koji smatraju poslom primitivaca vođenih afektima, promišljenih oglašivača ili povjesničara u potrazi za slavom. Čineći to, zaboravljaju da većina političkih, demokratskih ili antidemokratskih lidera djeluje ili mobilizira apelirajući na emocije i teatralnost.³⁴ Ako je “populizam” posvuda, on gubi svaku razlikovnu vrijednost i označava samo opću težnju suvremene političke komunikacije. Dobro je pitanje, prema tome: tko nije “populist”?

Gorljivo prokazivanje³⁵ “populizma”, puno prezira i mržnje, svojom je neumjerenošću prouzrokovalo sažetu reakciju kojom se, banalno, pohvalom želi nadomjestiti pokuda. Ne označava li “populizam” jednostavno “suverenost naroda” kao načelo i oblik vladavine? Svaki bi, dakle, pristaša demokracije, shvaćene kao “vladavina naroda” ili “samovladavina naroda”,³⁶ mogao samo rehabilitirati i slaviti “populizam”. Stoga, kako je bez ironije pisao John Dunn, “svi smo mi danas demokrati”,³⁷ pri čemu bi riječ “demokracija” označavala “dobre namjere”³⁸ najbolje moguće vlade. Ne podrazumijeva li “populizam” također “ljubav prema narodu”, koja se smatra visoko cijenjenom u razdoblju u kojem je duh demokracije, jednakosti i “bratstva” postao norma? Dogmatičnim antipopulistima tako odgovaraju

nahahnuti propopulisti. Već nekoliko godina naivni ili razboriti branitelji “populizma” izviru sa svih strana, na ljevici i na desnici, na ekstremnoj desnici ili ekstremnoj ljevici, zauzimajući zavidan antikonformistički stav. Iznova recitiraju Micheleta ili s oduševljenjem otkrivaju ruski populizam.³⁹ Pozivaju na povjerenje u narod, naivno pretpostavljajući da je on uvijek u pravu i da je njegov glas svet. Divlji narod zamjenjuju izbaviteljskim narodom. Uzdižu narod do razine karizmatiskog subjekta.

Neki čak odlaze u sasvim drugom smjeru, pripisujući “populizmu” političku racionalnost o kojoj sanjaju. Ljevičarski politički teoretičar Ernesto Laclau “populizmu” tako pripisuje subverzivnu snagu i sposobnost da “narod” konstruira kao politički subjekt:

Populizam ujedno postaje sredstvo *rušenja* postojećeg i polazna točka za više ili manje radikalnu *izgradnju* novog poretka, svaki put kada stari oslabi.⁴⁰

Namjera je hvalevrijedna: okončati prezir prema “narodu” (često svedenom na niže klase), pozvati na osvrtnje na njegove težnje i bijes, redovito ga konzultirati putem referenduma, davati prednost svim zamislivim načinima participacije građana u procesu odlučivanja, na lokalnom kao i na nacionalnom planu. Tko bi se, dakle, mogao javno usprotiviti osluškivanju naroda, a da se ne izloži opasnosti od stupa srama? U doba demokracije, izjave o ljubavi prema narodu svakom političkom akteru predstavljaju jedan od preduvjeta za zadobivanje poštovanja.

Te žustre branitelje “populizma” možemo samo potaknuti na određenu skromnost i pozvati ih da se ozbiljno informiraju o pitanju prije nego što prigodno uredi svoje radove onako kako im nalažu “dobri osjećaji”. Podučiti ih

prije svega da je ono što smatraju svojim velikim otkrićem – naime, pribjegavanje “narodu” kao jedinom sredstvu za oporavak demokracije putem raznih procedura (osobito referendumom narodne inicijative) – poznato već jako dugo.⁴¹ Osim toga, valja se potruditi i pročitati velike teoretičare demokracije, bili oni moderni ili ne.⁴² Od njih će također naučiti da moderna demokracija ne znači svesti se na suverenost naroda koja može prerasti u tiraniju većine, već da podrazumijeva diobu vlasti, priznavanje i jamčenje temeljnih prava pojedinaca, uvođenje ustavnog poretka koji se temelji na ravnoteži vlasti, pluralizam (uvjerenja, vrijednosti, ciljevi), praksu pregovaranja i vijećanja prije donošenja odluke, poštovanje manjina itd.⁴³ Poznato je da predstavničku demokraciju neprestano osporavaju pristaše izravne demokracije,⁴⁴ normativnog projekta kojim su obuzeti suvremeni “neopopulisti” koji se predstavljaju kao pristaše radikalnog “demokratizma”. Ukratko, vlast temeljenu na suverenosti naroda mora pratiti kontravlast; treba je, dakle, ograničiti kako bi pojedinačne slobode bile zajamčene, a da oni koji se ne slažu s većinom ne bi zauvijek ostali isključeni iz naroda.⁴⁵

Ustavna i pluralistička demokracija, koja prije svega pruža “minimalne uvjete za mirno rješavanje sukoba”,⁴⁶ ne smije se pobrkati s populističkom demokracijom, koja prednost daje znatnoj participaciji građana, ali se opire liberalnom pluralizmu i opsjednuta je plebiscitarnom autoritarnošću.⁴⁷ Idolatrija “naroda” i dalje je idolatrija. Stvarni nonkonformizam ne sastoji se u zauzimanju suprotnih stajališta o “novim strankama koje remete sklad u uspostavljenoj demokratskoj igri”⁴⁸ koja se smatraju konformističkim. Suprotstavljanje pogrešnoj procjeni može proizvesti samo novu pogrešku. Brojni se suvremeni intelektualci zadovoljavaju prepuštanjem tom jednostavnom antikonformizmu, pukom inverzijom dokse.